

Mål & Mæle · 4

12. årgang 1989

Menneske(r)ne

Den nye Retskrivningsordbog og en af Mål & Mæles redaktører har sagt god for flertalsformen *menneskerne*. Men det har fremkaldt en protest fra Island. Side 4

"Det havde jeg ikke haft behøvet"

Der er nyt om den mystiske førnutid som vi tog fat på for et par numre siden. Mål & Mæles opfordring til læserne om at ytre sig har givet adskillige læserbreve, og to sprogforskere har sendt hver sin artikel. Side 6 og 11

Oversættelsesmaskiner

er noget man arbejder intenst med mange steder i verden, også i Danmark med henblik på EF-sprogene. Det er i sig selv en meget krævende opgave at konstruere oversættelsesmaskiner, men hvis de skal virke, må vi kende vort eget og andre sprog meget bedre end vi gør. Om maskinoversættelse og den indsigt det giver i sprogenes indretning kan man læse side 14

Hvem var Viggo Brøndal?

Se side 24

Læsning

husker de fleste af os som noget der var svært at lære. Men når man har læst artiklen "Hvordan læser man et A?", forstår man ikke at man nogen-sinde fik det lært. Side 29

Sprogligheder ... 2

Mennesker mødes 4

Jeg har haft gjort det 6

Om førtid og førførtid 11

Sprogsyn og maskinoversættelse 14

Hvem var Viggo Brøndal 24

Hvordan læser man et A? 29

Man er ikke *enten* en sikker og god sprogbruger *eller* en dårlig. Alle er gode sprogbrugere i nogle situationer, og ingen er gode sprogbrugere i alle situationer.

Jørn Lund

SPROGLIGHeder

Sprogligheder

Denne brevkasse handler om sprogligheder. Det er spørgsmål og problemer om sprog, men det er også fine detaljer i sproget som man bliver opmærksom på, og som man vil gøre andre bekendt med. Går I rundt og tænker på sprogligheder, så send et brev om dem til Erik Hansen, Ole Togeby og Carsten Elbro. De vil svare på brevet hvis de kan. Ellers kender de nok nogen de kan sætte til det. Send brevet til:

G·E·C GAD
Vimmelskafte 32
1161 Kbh. K.
og mærk kuverten Sprogligheder.

? Kære Mål & Mæle.

Efter med glæde af have læst artiklen Radioavisen og forståeligheden ser jeg, at der i første afsnit side 13 står: Over halvdelen af de der blev spurgt -, og nu spørger jeg mig selv om dette er korrekt dansk i dag hvor alt er tilladt. Hermed spørger jeg også Mål og Mæle. Jeg ville skrive "af dem", så nu glæder jeg mig til næste blad.

Med venlig hilsen
Vibeke Crone
Roskilde

? Et af de palindromer, jeg lærte i skolen i sin tid, og som jeg aldrig glemmer, er en af

dem der red med fane men i de senere år er det kommet mere og mere i farezonen, fordi nogle mennesker - med mangelfuld sprogforståelse, troede jeg - bruger nævnefald i stedet for afhængighedsfald, altså siger "en af de der... osv." Jeg reagerer nærmest med væmmelse, når jeg hører eller læser denne latterlige sprogforurening, og jeg har da ikke nogen sine troet, at også Mål og Mæle kunne blive ramt af smitten fra radio/tv og presse. Men læs engang det lige udkomne nummer, side 13: "Over halvdelen af de der blev spurgt" (sic). Synderen er lektor i dansk (!) Ib Poulsen, sprogkonsulent i Danmarks Radio (!) (Her har vi måske noget af forklaringen på den forkerte formulering vi så hyppigt møder dér?) Artiklen om "mor-femdelinger" er herlig.

Venlig hilsen
Erik Liebst
Valby

? Kære Mål & Mæle.

Artiklen "Radioavisen og forståeligheden" i nr. 3/88 har efterladt mig i en tilstand af frugtbar (?) uklarhed, idet forfatteren, der jo er sprogkonsulent i Danmarks Radio, anvender flg. udtryk, som nok får en og anden til at gribe efter den røde blyant: 1) "Over halvdelen af de der blev spurgt, mener..." 2) "...svar som rækker ud over hvad de ansatte på radioavisen og os der arbejder med sproget i DR sådan hver for sig går og tror."

Har vi afskaffet de sidste rester af kasus i dansk - ?

Venlig hilsen
Jørgen Lehrmann Madsen
Svendborg

Der kan man se! Man er sandelig under observation når man skriver i Mål & Mæle, og det er jo da kun rimeligt.

Det problem det her drejer sig om, nemlig brugen af stedordenes bøjningsformer (jeg/mig, hun/hende, vilos, deldem osv.) har vi behandlet flere gange før, se 3. årgang nr. 4 og 10. årgang nr.3. Men af hensyn til dem af vore læsere som ikke har set det - eller som har glemt det - repeterer vi sagen ganske kort.

Den gamle regel for brugen af stedordenes bøjningsformer kræver at formerne *jeg, hun, vi de osv.* bruges når de er grundled i sætningen, mens formerne *mig hende os og de* bruges om alt andet. Vi kalder denne regel for R1.

Op hermed har vi allerede meddelt at der også findes en R2. Denne regel siger dels det samme som R1, men yderligere at formerne *mig, hende, os og dem* bruges når de står i en forbindelse hvor de kun kan være trykstærke: *mig og Peter var også med - hende derovre er min tante - og dem der har prøvet det har fået nok - han er ældre end hende.* Det er en anelse forenklet formuleret, men R2 svarer faktisk ret nøje til den regel der regulerer formerne af de franske stedord *je/ moi, ill/lui, ils/eux* osv.

R1 er den gamle regel, men R2 begyndte at gøre sig gældende for omkring 150 år siden, og de fleste følger i deres talesprog R2 mere eller mindre konsekvent. I skrift søger næsten alle at følge R1, men det lykkes ikke altid, da R2 virker meget stærkt. Man kikser lidt indimellem, og det gør de vi kalder sikre sprogbrugere også.

Jeg har talt med Ib Poulsen om sagen. Han siger at han har ønsket at skrive uformelt og lidt talesprogsnært, men at han aldrig ville have fraveget R1 hvis han havde vidst at det ville vække anstød. Ib Poulsen mener at hans formuleringer er lige så gode som de man anser for korrekte, og at det ikke er et spørgsmål om rigtigt og forkert, men om stil.

Der er altså to regler der er i konflikt på dette område; engang vil R2 sejre, og vi befinder os i den besværlige overgangstid.

Men hvis man virkelig tror at "alt nu er tilladt", så har man misforstået det hele. Vort sprog er ikke mere regelløst end før. Selv på området stedord overholdes ubønhørlige regler; ingen er i tvivl om brugen af *vi/os* og *de/dem* fx i sammenhænge som *vi kender dem ikke – de kender os ikke*. Alle oplever imidlertid at en tre-fire enkeltheder som den ældre generation anså for fejl, af den yngre regnes for korrekt. Sådan har det været fra længe før Gorm den Gamle, men de fejl vi selv laver, er altid langt mere uskyldige end de som de andre begår.

Holberg vandede sig over at folk i hans samtid ikke kendte den rette brug af *hvo* og *hvem*. Den gamle regel krævede *hvo* som grundled: *hvo så ham?* Elers *hvem: hvem gav han penge-*

ne? Også et problem om bøjningsformer i stedord. Det endte altså med *hvem* over hele linjen, men det begyndte som en regederlig fejl. Det var jo ingen katastrofe for sproget, og man kunne måske se lidt roligrere på vort sprog altid er i forandring, som alt levende.

Og nu vil jeg gætte på at mange af mine læsere har taget sig til hovedet over nogle *de/dem*-fejl i det ovenstående (*af hensyn til dem af vore læsere... – det gør de vi kalder... – lige så gode som de man anser... – mere uskyldige en de...*). Men der er ingen fejl, alt følger skam helt R1, og det er derfor klinisk korrekt. Gå det selv efter med kryds, bolle og andre analysemetoder!

De fleste synes imidlertid at det virker forkert og vil helst bytte om på *de* og *dem* i disse eksempler. Situationen er altså så forvirret at man risikerer at få på hovedet hvis man netop skriver korrekt! Det burde anspre til tolerance.

EH

? Vedr.: dobbeltperfektum m.m.

Efter at Mål & Mæle har gjort opmærksom på det pudsige fænomen, har jeg spidset øre over for mine omgivelser og gjort 2 observationer: Min veninde (københavnner, f. 34, fornylig flyttet til Jylland): "Jeg ville ellers gerne have haft syltet i år..." (men hun havde ikke tid).

Min mand (fra Hillerød, f. 32) i toget, i færd med at lægge sit overtøj, en dag hvor det var lunere end han troede, da vi gik hjemmefra: "Halstørklæde havde jeg ikke haft behovet." Jeg må også lige bemærke, at min engelsklærer Jonathan har fortalt om en undersøgelse af dagligsproget blandt fattige

sorte i Chicago, hvor der blev observeret 14-16 forskellige nutids- (eller var det fremtids-?) bøjninger ved hjælp af ekstra "be"-er og "being"-er. Be-be og be-be-being, sådan opfattede jeg det, og resultatet skulle blive en hårfin nuancering for indforståede.

Med venlig hilsen
Nina Bjørneboe
Vedbæk

? Til Mål & Mæle.

Som altid har det været mig en glæde at modtage det hyggelige og belærende lille tidsskrift. TAK!

Jeg har et par tilføjelser. *Skovrider* er betegnelsen for den forestående på et skovdistrikt, jeg har selv været betegnet således hele mit liv. "Norsker" er i Vendsyssel en betegnelse for den lille norske hest, nordbagen, der var almindelig i den landsdel, da jeg var der i min ungdom.

Venlig hilsen
Gustav Graae
Nørre Alslev

Mål & Mæle er kommet langt bagud med besvarelse af læserbreve. Nogle er faktisk over et år gamle! Men i næste nummer gør vi rent bord, og så får Sprogligheder lov til at fylde så mange sider som det er nødvendigt.

red.

Mennesker mødes – menneskene overlever

I et nyligt "Mål & Mæle" (12. årg. nr. 1) skriver Erik Hansen, at *menneskene* ingen fremtid har, fordi Retskrivningsordbogen nu omsider har optaget forment *menneskerne* som sideform.

Erik Hansens artikel og Retskrivningsordbogens ændring grunder sig imidlertid på den misforståelse, at der her foreligger et skriveproblem.

Menneskene er ganske vist unik som bøjningsform, men Retskrivningsordbogen drømmer jo ikke om at indføre *gåse*, *gøre fruentimmer* til fælleskøn eller sidestille *ståede* med *stod* – bl.a. fordi ingen siger sådan.

Men børn siger jo *menneskerne*! Ja, men det er ægte børnesprog. Det hører til de forholdsvis få træk, som børn ikke bare analogisk danner af sig selv – så ville det ikke være almindeligere end *gåse*, *bærede*, *solvejre* – men som de bestandig overleverer hinanden, de ældre til de yngre. Andre sådanne traditionelle børnesprogsudtryk, der ikke høres hos voksne, er fx *desværre* i betydningen 'desværre for dig': "Er dét din fars privatflyver? Ja, det er det, *desværre!*" (Dette træk i sin tid påpeget af EH); *altsammet*; (*cyklen er pum(p)teret*); *bombedere* og det triumferende *selv*: "Det står selv i avisen!"

Det højst interessante er imidlertid, at børnesprogets *menneskerne* ikke adskiller sig fra voksensproget ved sin bøjning – det er meningsløst at diskutere, hvad det ville hedde i voksensproget – det adskiller sig leksikalsk. Når børn spørger

Hvordan kommer alle menneskerne ud af den lille biograf?

modsvares det jo ikke af voksensprogets *men(ne)skene*. Det hedder:

Hvordan kommer alle de mennesker ud?

Ordet *menneske* er ikke alene unikt ved sin bestemte flertalsform, men også ved, at det ikke må bruges i denne form, når betydningen er individuel:

Gud hjælpe mig, om mennesket ikke holdt tale!

Salen kan rumme 500 mennesker

3 hidtige mennesker stod og diskuterede

Disse sætninger er helt i orden, men de tåler ikke omsætning til flertal bestemt:

Menneskene holdt Gud hjælpe mig tale
Menneskenes antal oversteg ikke 500
Til sidst gik menneskene hjem

Man er nødt til at omskrive: *man*, *folk*, *gæsterne*, *de mennesker* m.m.

Flertal bestemt bruges kun i såkaldt generisk betydning, dvs. i betydningen 'menneskeheden'. Denne brug, der har obligatorisk *-ene*, er til gengæld forbeholdt voksensproget, for den tilkendegiver, at man ser på livet med Prædikerens gammeltestamentlige øjne:

Menneskene er ikke så gode, som de burde være

Menneskenes børn er forfængelige
Det er synd for menneskene osv.

Der er bibelsk livsvisdom over formen, den er hverken positiv som *mennesket* i generisk betydning eller egentlig negativ, snarere dybt skeptisk og medliden- de. Rahbek rammer hovedet på søm- met, når han et sted siger:

Mennesket er godt, men menneskene er onde.

Børn, der vil udtrykke sig generisk, bruger – ligesom vi andre i mindre høj- stemte øjeblikke – *mennesker*:

Far, er det vel rigtigt, at undulater er li- geså kloge som mennesker?

Den store danske ordbog har ingen eksempler på *menneske(r)ne*, der ikke er generiske.

Ordet *menneske* er et af de mest komplicerede i det danske sprog, både i form og indhold, det er unikt i mindst to henseender – de to nævnte – og ejen- dommeligt i talrige andre. Dets histo- rie er tilsvarende omtumlet. Erik Han- sen viste en flig af den, men den kunne fortjene en nærmere udredning, tænk på de mange udtaler, skrift- og bøj- ningsformer samt de ejendommelige kønsskifter; som bekendt er ordet hun- køn i svensk, men heller ikke det er det oprindelige. Ordet har altid haft en tendens til det bibelsk-generiske, og det kan måske forklare en del af form- forvirringen. Vel kan ordet bruges in- dividualiserende uden for pluralis be- stemt, men der gælder mange begræn- sninger, vi kan jo fx ikke sige:

Spørg lige det menneske, der står derov- re!

Men tilbage til Retskrivningsordbo- gen. Denne bog har altså givet os lov til at stave til en form, der ikke findes i voksentalesproget. Men børnene får heller ingen glæde af den, for de har fået lov til at stave til en form, der alli-

gevel er leksikalsk forbudt af sproget. Man kunne på en måde ligeså godt have indrømmet skoleeleverne en sta- velettelse i et uhøvisk ord – uden dog at tillade det i salonerne. Men kunne det forbud ikke hæves? Det er der ingen udsigt til; det drejer sig jo ikke om et skolemesteri, der som sådant ville kunne fjernes som et åg, befolkningen omsider blev befriet for. Ingen gram- matiker har nogensinde krævet *menne- skenes* udryddelse i individuel betyd- ning. Plagen er selvskabt, og videreført af voksne gennem århundreder, så den vil sikkert blive hos os.

Menneskerne har derfor ingen frem- tid, ja, den har, uden for barnekamme- ret, end ikke nogen nutid.

*Lars Brink, født 1948
professor i dansk sprog
og litteratur
Islands Universitet*

Mål & Mæle

Redaktion:

Erik Hansen, Ole Togeby, Carsten Elbro

Lay-out: Bent Rohde

Tegninger: Anne M. Nielsen

Ekspedition: G.E.C. Gad, Strøget Dansk og Udenlandsk Boghandel AS, Vimmel- skaflet 32, 1161 København K. Telefon 33 15 05 58 Giro 1 00 00 55

*Tryk: Hans Jørgensens Bogtrykkeri
København.*

Mål og Mæle udkommer 4 gange om året, og abonnementsprisen er kr. 114,00 pr. år- gang. Man kan tegne abonnement ved at skrive eller ringe til Gads Boghandel. Hertil retter man også henvendelse om adressefor- andring eller fejl ved bladets levering. Efter- tryk af tekst og illustrationer er tilladt når kil- den angives.

Jeg har haft gjort det

Kære Venner i Mål & Måle-redaktionen.

Tak for det nye initiativ I har taget: At M & M nu også er blevet et tidsskrift der – inspireret af spørgsmål fra læserne – sætter ny forskning i gang. – Når det så er på et område der har éns specielle interesse, bliver man selvfølgelig særlig glad.

Har haft gjort-konstruktionen er også ny for mig. Den har ikke været en del af "min dialekt". Men efter nogen overvejelse mener jeg alligevel at kunne sige noget.

Jeg har haft skrevet

Først om Jeres hovedspørgsmål: Betydningsforskellen mellem *jeg har skrevet* og *jeg har haft skrevet*. Lad os prøve med nogle variationer:

- a) jeg har haft skrevet til dig.
- b) jeg har skrevet til dig.
- a) jeg har haft skrevet brevet.
- b) jeg har skrevet brevet.
- a) jeg har haft skrevet en novelle.
- b) jeg har skrevet en novelle.

Forskellen synes at være følgende:

a) markerer et eller andet tidspunkt før taletidspunktet, hvor handlingen skrives til dig/skrives brevet/skrives en novelle er oplevet som fuldført. Den markering findes ikke ved b-eksemplerne. Der er handlingerne ganske vist også fuldført, men fuldførelsen ses alene i relation til taletidspunktet.

I forlængelse eller affødt af denne for-

skel lurder en anden: b-eksemplerne fremstår som ukomplicerede meddelelser om at en handling er fuldført med et resultat, der foreligger på taletidspunktet (eksempelvis en novelle, skrevet af mig).

I a) derimod antydes en eller anden komplikation eller modsætning. Handlingen er fuldført på et eller andet tidspunkt før taletidspunktet, men hvordan forholder det sig med resultatet nu, på taletidspunktet? – er der sket noget i mellemtiden, spørger man sig uvilkaarligt.

I det autentiske eksempel som Søren Hindsholm har sendt til M og M, ser vi da også, at den kontekst *har haft skrevet* indgår i, netop fremhæver en sådan modsætning:

Men jeg ved at nogle af dem har haft skrevet, brevene er bare ikke nået frem.

Så jeg forstår godt, når Søren Hindsholm synes "at konstruktionen på en klar måde træffer det der er sket".

Har haft gjort

Men hvordan forholder det sig generelt med *har haft gjort*? Kan det fyldige materiale fra dialekt-forskerne give et fingerpeg om det? – Det tror jeg.

Der er jo ganske vist den vanskelighed at materialet kun omfatter *har haft gjort*-konstruktioner. Der er ingen eksempler – fra de samme meddelere – på den (konkurrerende?) *har gjort*-konstruktion.

På den anden side: Skønt konteksten i visse tilfælde er meget sparsom, så gælder det for flertallet af eksemplerne, at den sammenhæng har haft gjort konstruktionen bruges i eller de kommentarer der følger eksemplet, giver et fingerpeg om hvordan konstruktionen skal forstås.

Brugen af *har gjort*

Men for at få øje på det må vi først se på hvordan perfektum (*har gjort*) bruges i dansk rigsmål (En grundigere redegørelse om det kan man finde i tidskriftet *Nydanske Studier* 16/17 (1986) side 248-257).

1. Modal fortid

For det første kan den udtrykke hvad man kunne kalde *modal fortid*: Den talende slutter sig til hvad der er sket på et bestemt tidspunkt af fortiden:

Jeg har været ude i haven, da du ringede.

Han har siddet og skrevet brevet, da hun kom ind.

Sammenlign med:

Jeg var ude i haven, da du ringede.

Han sad og skrev brevet, da hun kom ind.

Denne betydning har perfektum altid, når der er tale om et bestemt tidspunkt af fortiden.

2. Før-nutid

Men så kan perfektum også – og det er det der har interesse i vores sammenhæng – udtrykke *før-nutid*.

Før-nutids-betydningen kan imidlertid bruges på to principielt forskellige måder, med hver sin betydnings-variant: Enten kan der være tale om at det sagforhold der tales om har direkte konsekvenser på taletidspunktet, eller før-nutid kan blot markere at det – i den samtale der føres – har interesse el-

ler aktualitet *om* eller *at* den pågældende handling *engang* har fundet sted.

2.1. Nu-forankret

Denne modsætning viser sig tydeligst når før-nutid bruges i forbindelse med en såkaldt overgangshandling, d.v.s. en handling der beskriver overgangen fra en tilstand til en anden, f.eks. *at rejse sig, at miste noget, at nedlægge arbejdet, at vride et hofled ud af led*.

Han har rejst sig, betyder således: Han sad ned, nu står han op.

Vi har mistet tålmodigheden ▷: Vi var tålmodige, nu er vi utålmodige. De har nedlagt arbejdet ▷: De arbejdede, nu arbejder de ikke/nu strejker de.

Jeg har vredet mit hofteled ud af led ▷: Mit hofteled var i led, nu er det ude af led.

Og i og med at sætningen bruger perfektum (=før-nutid), så er det ikke selve overgangen der fokuseres på, men i første række den tilstand som overgangen har ført til nu.

Det er hvad man kunne kalde nu-forankret brug af før-nutid.

2.2 Engang-betydning

Men der findes også en anden læsning. Det kan man se af følgende eksempler:

Jeg har da af og til rejst mig, f.eks. for en invalid.

Hun har engang mistet tålmodigheden.

De har flere gange nedlagt arbejdet. Har du nogensinde vredet dit hofteled af led?

På grund af udtryk som *engang, af og til, flere gange, nogensinde, aldrig* skifter konstruktionen karakter. Der er ikke her tale om en nu-forankret brug af før-nutid: Vi får intet at vide om hvad der er tilfældet nu, på taletidspunktet.

Det der i sådanne tilfælde betinger brugen af før-nutid er at det nu – i samtale-situationen – har interesse *om* eller *at* den pågældende overgangs-handling (på et eller andet tidspunkt før nu) har fundet sted.

Og det er denne brug af før-nutid har haft gjort-konstruktionen præciserer.

Som sagt er forskellen mellem den nu-forankrede og den ikke nu-forankrede brug særlig synlig i forbindelse med overgangs-handlinger (samt fuldførelses-konstruktioner, som den vi talte om i indledningen: *at skrive et brev*). – I andre tilfælde, i forbindelse med tilstande og aktiviteter, er det undertiden først konteksten der viser forskellen:

Nu-forankret: Jeg har spillet badminton. Så jeg trænger til et bad.

Ikke-nu-forankret: Jeg har spillet badminton. Men det er mange år siden.

Dialekt - eksemplerne

I dialektmaterialet kunne man derfor godt i nogle tilfælde have ønsket sig lidt mere kontekst til *har haft gjort-konstruktionerne*. Men i mange tilfælde, især i materialet fra Møn, Falster, Lolland, Langeland og Fyn (eksemplerne 15-48), viser enten de medfølgende kommentarer eller selv eksemplet at der er tale om den ikke nu-forankrede brug af før-nutid, der præciseres ved brug af *har haft gjort-konstruktionen*. Se f.eks. kommentaren til eksempel 24:

Jeg har da haft gået herfra og ned til Østersøen (d.v.s. lejlighedsvis, under jagt, præsteret at...).

Eller konteksten til eksempel 38:

(Spiller I så badminton sammen?)

Ja, har haft gjort, men det har vi heller ikke gjort de sidste par år.

Se også eks. 16, 18, 31, 32, 37, og 49.

Eller bemærk udtryk som *flere gange*, *sommetider* og lignende i mange af de andre eksempler.

Og hvor der ikke er den slags markeringer, som f.eks. i eksempel 23 og det enslydende 3a:

Vi har haft købt 2 af dem
må det være muligt at regne med at det betyder det samme som:

Vi har (engang/tidligere) købt 2 af dem.

Også i eksempel 2:

Når een har haft tabt sig eller stået i stampe og så er i bedring, siger vi... tjener brugen af *har haft tabt sig* i stedet for *har tabt sig* til at markere at processen *at tabe sig* er ophørt på et eller andet tidspunkt før nu. – Som det fremgår af konteksten afløses den proces jo af en anden proces, hvor den pågældende er i bedring. Og denne anden proces er i gang før nu.

I eksempel 3b:

Nu er du beskidt, og jeg har lige haft vasket dig,

og i eksempel 26:

Hvor er den støvet og jeg har lige haft pudset den
kunne ordet *lige* pege på at der var tale om en nu-forankring. Men konteksten viser jo at den tilstand som *vasket dig* og *pudse den* førte til: du er vasket (= ren), den er pudset (= blank) er ophørt før taletidspunktet.

Og det er det *har haft pudset den* og *har haft vasket dig* præciserer. Lige tjener til at understrege den ærgrelse der tales om i kommentaren til eks. 26.

En anden brug af *har haft gjort*

3 af eksemplerne fra dialekt-folkene kræver en særlig kommentar, nemlig eksempel 46, 51 og 54. De er alle eks. på *har haft gjort* i forbindelse med overgangshandlinger.

Lad os først se på eksempel 51:

a) Jeg har haft vredet mit sacroiliaca-led ud af led.

Hvad kan det nu betyde? Ifølge det vi indtil nu har sagt, så skulle det svare til en ikke nu-forankret før-nutid, altså til:

b) Jeg har faktisk (engang/af og til) vredet mit s-led ud af led.

Og den betydning kan der vel også ligge i eks. a. Men a) kan også indgå i følgende sammenhæng:

A: "Jeg synes du går så forsigtigt. – Er der noget i vejen?"

B: "Jeg har haft vredet mit s-led ud af led".

Og her kan den dårligt erstattes af b). Sagen er nok at a) i denne kontekst betyder det samme som:

c) Jeg har haft mit s-led ude af led. hvor en tilstand (*at have mit s-led ude af led*) kombineres med før-nutid for at markere at tilstanden er ophørt nu, men stadigvæk har konsekvenser for nu. Altså en nu-forankret brug af før-nutid.

I a) har man så – i stedet for tilstandskonstruktionen: *at have mit s-led ude af led* – brugt *at have vredet mit s-led ud af led* som en tilstands-konstruktion. Og den sættes så i før-nutid til:

Jeg har haft vredet mit s-led ud af led.

I eks. 46 har vi det samme forhold:

Så har han haft standset sine betalinger (en overgang standset sine betalinger).

at have standset sine betalinger bruges som en konstruktion der betegner en tilstand, og det er den der kombineres med før-nutid for at markere at tilstanden har fundet sted, men er afsluttet nu. Findes der iøvrigt andre måder at udtrykke den betydning på, hvis man

kræver at det skal være i aktiv? – Jeg har ikke noget bud.

Eksempel 54:

I Århus har de daginstitutionsansatte haft nedlagt arbejdet i 10 dage i protest mod et forlig, som...

I stedet for at basere udtrykket på overgangs-verbet *at nedlægge arbejdet* kunne man jo have valgt tilstands- eller aktivitetsverbet *at strejke*:

I Århus har de daginstitutionsansatte strejket i 10 dage i protest mod et forlig, som...

Men man har altså valgt – ligesom i de to foregående eksempler – en før-nutids-konstruktion af et overgangs-verbum (*at have nedlagt arbejdet*) til at betegne en tilstand, og denne tilstand er så kombineret med før-nutid. I og med at tilstanden eller aktiviteten er afgrænset af et varigheds-adverbial *i 10 dage*, er der mulighed for to læsninger: Enten at 10 dages arbejdsnedlæggelse nu er afsluttet, eller at den indtil nu har varet 10 dage.

Den sidste betydning er det man plejer at kalde kontinuativ-betydning af før-nutid: Aktiviteten strækker sig op til og med nu.

Havde man i stedet valgt at sætte overgangs-verbet (*at nedlægge arbejdet*) i før-nutid, så ville vi få en helt anden betydning:

I Århus har de daginstitutionsansatte nedlagt arbejdet i 10 dage i protest mod et forlig, som...

Det betyder jo at arbejdet p.t. er nedlagt, med den tillægs-information at det er besluttet at arbejdsnedlæggelsen skal vare 10 dage. Men vi får intet at vide om hvornår den begyndte og derfor heller ikke hvornår den slutter. Ligesom i de foregående eksempler er der haft gjort-konstruktionen her nød-

vendig for at få den betydning frem, at det er tilstanden efter overgangen der er sat i før-nutid.

I forbindelse med disse eksempler opfordrer dialekt-folkene til at sammenligne med nogle har været-konstruktioner. Og det viser sig da også at der her er tale om det samme forhold:

55. Hvis han har våren gået (d.v.s. hvis han har været borte en overgang).

56. Du ser så rejseklædt ud! - Jeg har været rejst (og er på vej hjem nu).

58. Hun har været rejst til Indien (d.v.s. en periode været på rejse i Indien.)

I alle tre eksempler er der tale om et bevægelses-verbum i sin perfektive betydning, dvs. brugt som overgangs-verbum. Det danner man så en før-nutids-konstruktion af: at være gået, at være rejst, at være rejst til Indien - til at betegne en tilstand. Og denne tilstand sættes så i før-nutid med den virkning at tilstanden ses som afsluttet nu.

Eksempel 57 mangler formentlig et *været*. Skulle der ikke have stået:

57. Den (en brønd) har da ikke været gået læns endnu.

Hvis det er tilfældet, så svarer det eksempel til de øvrige.

Sammenfatning

Sammenfattende kan jeg sige følgende om min opfattelse af har haft gjort-konstruktionen:

Den bruges i første række til at tydeliggøre *den ene* af de brugsvarianter den simple før-nutid har, nemlig den hvor før-nutid bruges for at markere, at det i samtalsituationen har interesse eller aktualitet *om* eller *at* den pågældende handling engang har fundet sted, i modsætning til den hvor før-nutid markerer nu-forankring, d.v.s. at det sags-

forhold der sættes i før-nutid har direkte konsekvenser på taletidspunktet. (N.B! om denne modsætning se efterskriften).

Men desuden kan den i forbindelse med overgangs-handlinger i visse tilfælde bruges til at markere at den tilstand der følger overgangen er afsluttet før nu (med varigheds-adverbial: at den eventuelt strækker sig op til nu).

I disse tilfælde kan har haft gjort-konstruktionen ikke erstattes af har gjort.

Jeg er godt klar over at den beskrivelse jeg her har givet ikke giver en indlysende forklaring på hvert eneste af de eksempler dialekt-folkene har fundet frem. Men jeg tror nu beskrivelsen dækker det der er hovedsagen.

P.S.

Efter at dette er skrevet er jeg blevet opmærksom på at der faktisk findes sprog hvor man systematisk skelner mellem de 2 brugs-varianter af før-nutid. Det fremgår af Bernard Comries bog ASPECT (1976) side 59. På mandarin-kinesisk markeres den ikke nu-forankrede brug ved suffikset - guo.

nǐ chī-le yúchì-le méi-you

betyder: Har du spist hajfinnen?

mens nǐ chī-guo yúchì méi-you

betyder: Har du nogensinde spist hajfinne?

Og på de afrikanske sprog Kpelle har man en tilsvarende modsætning:

Jeg har ordnet det (og det virker)

hedder: ngaà kpɛ tɛ

mens ngà kpɛ tɛ

betyder: Jeg har faktisk (ved en eller flere lejligheder) ordnet det, men det bliver ved med at gå i stykker.

Otto Glismann født 1928

lektor i dansk sprog, Københavns Universitet

Om førtid og førførtid.

At spise, jeg spiser, jeg spiste, jeg har spist, jeg havde spist... – de 'tider', et udsagnsord kunne (og skulle!) bøjes i, sidder endnu ret fast i hovedet på den ældste halvdel af befolkningen. På dansk drejer det sig især om de fire sidste af de ovennævnte former, nemlig *nutid*, *datid*, *førnutid* og *førdetid*. I stedet for at se disse former som fire adskilte 'tider', kan man imidlertid vælge en anden synsvinkel, som faktisk allerede er indbygget i den fortræffelige danske terminologi: man kan inddele systemet i to gange to valgmuligheder, således at systemets dele bliver *nutid* overfor *datid* samt *førtid* overfor *ikke-førtid*. På visse punkter giver det et bedre billede af sprogets muligheder, f.eks. i forbindelse med former som *jeg har haft skrevet*, jf. udfordringen til læserne i M&M 2/88.

Af de to valg er der gode grunde til at opfatte *nutid* overfor *datid* som det fundamentale: med *nutid* beskriver vi talesituationen, med *datid* beskriver vi en anden situation (det skal så fremgå, hvad det er for en situation – ellers kan *datid* ikke bruges: udsagnet *det regnede* kan ikke indlede en samtale). Hvis man ikke vælger *førtid*, bliver resultatet de simple tider, som er simple både i udtryk og indhold: man skal ikke bruge hjælpeverber, og der er kun eet tidspunkt at holde styr på nemlig tidspunktet for den situation man taler om.

Hvis man derimod vælger *førtid*, kompliceres situationen lidt. Den tilstand eller begivenhed, som sætningen udtrykker, er så ikke længere samtidig med den situation, der tales om, men ligger *tidligere* end den pågældende situation. *Du er dum* beskriver situationen nu, og du er dum nu – *du har været dum* beskriver situationen nu, men dumheden ligger tidligere; tilsvarende beskriver sætningen *du var dum* en fortidig situation, der var samtidig med dumheden, mens *du havde været dum* beskriver en fortidig situation, hvor dumheden lå endnu tidligere. Meningen med at sproget gør det muligt at skelne mellem tilstandens eller begivenhedens tid og så tiden for den situation, der tales om, kan karakteriseres ved sammenligning med et årsregnskab: det skal vise firmaets situation på regnskabsdatoen, men viser den som et resultat af hvad der er sket i perioden forud. For at kunne gøre sin situation op er det praktisk at kunne tænke i førtid, snarere end kun i *nutid* overfor *datid*, eftersom verden ikke fødes påny i hvert sekund: man kender ikke nuet uden at vide, hvad man har *bag sig*.

Så vidt, så godt. Men hvad nu med den dobbeltform, der her skal behandles? Man kan begynde med at konstatere, at hvis man opererede med adskilte tider, måtte man nu indføre to nye i dansk, nemlig *førførnutid* og *førførdetid*. I det perspektiv, der her er

anlagt, vil man i stedet sige, at førtid kan anvendes i to omgange. Hvis vi skal følge den beskrivelse, der er givet ovenfor, betyder det at man først placerer den udtrykte tilstand/begivenhed (for nemheds skyld vil jeg fra nu af nøjes med at tale om *begivenhed*) som noget man har *bag sig*, – og dernæst opfatter denne haven-noget-bag-sig som noget, man har bag sig. Hvad kan meningen være med det?

De klareste eksempler på, at det kan være motiveret at betragte en begivenhed gennem to lag af 'overståethed', er dem som ifølge pålidelig kilde gennemgås i en anden artikel i dette nummer, nemlig dem hvor en overgang har fundet sted, men resultaterne er bortfaldet igen.

Eks. 26: 'Hvor er den støvet, og jeg har lige haft pudset den' kan forklares ved, at ikke blot pudsningsen, men også tilstanden efter overstået pudsning nu er et overstået stadium. Bemærk dog, at man i og for sig også her kunne nøjes med 'simpel' førnutid. Så markerede man ganske vist ikke den dobbelte overståethed *sprogligt*, men udsagnet ville stadig være sandt, og når man allerede har sagt, at genstanden er støvet, er der ingen risiko for misforståelser.

Der er imidlertid andre typer af eksempler end dem, hvor resultaterne af begivenheden er forsvundet. I eksempel 24 er det svært at sætte fingeren på, hvad det er for resultater der er forsvundet: 'Jeg har da haft gået herfra og ned til Østersøen'. Eksemplet ledsages af en forklaring: (dvs. har lejlighedsvis, under jagt, præsteret at...). Denne forklaring passer med en fortolkning, hvorefter den dobbelte førtid netop signalerer, at man tidligere har konstateret, at begivenheden *er* indtruffet – og dette er noget man nu ser tilbage på.

Det specielle ved den dobbelte førtid

kan også beskrives på den måde, at man indlægger et ekstra tidspunkt mellem begivenheden og den situation, der tales om. Begivenheden sker på T, er overstået på T¹, og nu ser man tilbage på T¹. Dette er en naturlig beskrivelse i forbindelse med eks. 29: 'Hvis de lige har hørt at vi andre har haft snakket om det...' Man snakkede om det (T), derefter hørte de andre om denne overståede begivenhed (T¹) – og derfor er det naturligt at omtale snakken via *to* tidspunkter. Af samme grundlæggende karakter er et eksempel, min svigerinde forærede mig i sommerferien, mens jeg lå på lur efter dobbeltformerne. Hun var kommet for sent hjem til et større rykind af gæster og konstaterede, at der var frit udsyn til havestuen, som p.t. udnyttedes som pulterkammer, hvortil hun bemærkede: 'Jeg skulle have haft trukket gardinet for'. Eksemplet kompliceres af, at det er modaliseret, men pointen er rimelig klar: den handling at trække gardinet for skulle ikke blot være *udført* (sml. 'jeg skulle have trukket gardinet for'), den skulle også have været *overstået* inden et ekstra, underforstået tidspunkt, nemlig inden hun tog hjemme fra (T¹).

M&M stillede opgaven 'at beskrive betydningsforskellen mellem *jeg har skrevet* og *jeg har haft skrevet* - hvis der er nogen'. Nu kan ordet betydning betyde mindst to ting: enten det abstrakte betydningspotentiale der er hævet over alle konkrete eksempler, eller betydning i konkrete eksempler. Betydningspotentialet ifølge den her givne fremstilling er den dobbelte læggenbag-sig, som fremkommer når man bruger førtid to gange, og som jeg har forsøgt at eksemplificere i tolkningen af nogle eksempler med lidt forskellig *konkret* betydning. Der mangler imid-

lertid en type konkrete eksempler, nemlig dem hvor det er meget svært at se hvad pokker meningen skal være med at bruge dobbelt snarere end enkelt førtid. Det er ikke svært at begrunde, at der kan forekomme en sådan sproglig inflation. Det er jo et rent subjektivt valg fra talerens side, om han vil se tilbage på begivenheden eller dens overståethed; tidslinien kan inddeles vilkårligt, så et ekstra udsigtspunkt kan der altid blive plads til. Lige som nogle talere er tilbøjelige til at sige *meget meget længe*, hvor andre nøjes med at sige *meget længe*, kan man opleve dobbelt førtid særlig hyppigt hos nogle talere. Hvis tomgangsændelsen blev udbredt, ville den dobbelte førtid naturligvis miste sin mulighed for at signalisere det særlige betydningspotentiale, som er opstillet her. Så længe hovedreglen er at formen bruges ud fra en motivation svarende til den beskrevne, kan det imidlertid udmærket tænkes, at formen i konkrete situationer kan savne enhver synlig forskel fra simpel førtid, samtidig med at der er en forskel på det abstrakte niveau.

Hvis systemet faktisk er som beskrevet ovenfor, har det en interessant principiel konsekvens. Det er almindeligt at

bruge selve eksistensen af 'udsigtspunkter' eller 'referencepunkter' til at adskille forskellige tidsformer med, uden at skelne mellem de forskellige funktioner som disse referencepunkter kan have. Den går imidlertid ikke, hvis førførtider fungerer som ovenfor beskrevet – så kan man nemlig ikke skelne mellem førførnutid og førdatid. De må begge beskrives ved et trepunktskema: først begivenheden (T), så et referencepunkt (R), og så endelig nutiden. *Jeg havde ordnet det* og *jeg har haft ordnet det* beskriver begge en begivenhed, der ligger forud for et referencetidspunkt. Men de to former er på ingen måde synonyme – hvilket er i overensstemmelse med det system, der blev opstillet i starten af dette indlæg, hvor valget mellem nutid og datid var bestemmende for, hvilken *situation*, man ønsker at tale om. Førdatiden taler om en fortidig situation, men førførnutiden taler om nutiden, omend gennem et dobbelt lag af overståethed. Der er derfor mange grunde til, at de dobbelte førtidsformer er spændende at beskæftige sig med.

*Peter Harder, født 1950
lektor i engelsk
Københavns Universitet*

Sprogsyn og maskinoversættelse

Sprogbeskrivelse, der skal bruges

Når man beskriver et eller flere sprog, er det ofte, fordi beskrivelsen skal bruges til noget bestemt. Denne anvendelse er så med til at bestemme, hvilke fænomener i sproget der bliver vigtige for beskrivelsen. Når man skal lære nogen at stave, bliver det vigtigt at beskrive forskellen på ords udtale og skriftbillede. Når man vil lære danskere et fremmedsprog som fransk, handler størstedelen af beskrivelsen af fransk om de træk, som adskiller sig fra dansk.

Efterhånden som man får nye typer af opgaver, der skal bruge beskrivelser af sprog, opdager man også nye træk ved sprog, fordi sprogene beskrives til de nye anvendelser. Ved alle edb-projekter, der arbejder med naturlige sprog som dansk, engelsk og fransk, sætter computeren bestemte grænser for den sproglige viden, man kan anvende. Når et menneske lærer noget nyt om et sprog eller på et sprog, kan man altid appellere til menneskets forståelse af sprog og tekster generelt. Trods mange forsøg er det endnu ikke lykkedes at indlægge generel tekstforståelse i computerne. De kan kun anvende sproglig viden, der er udtrykt i meget præcise regler – mere præcise end den almene sprogbruger har behov for.

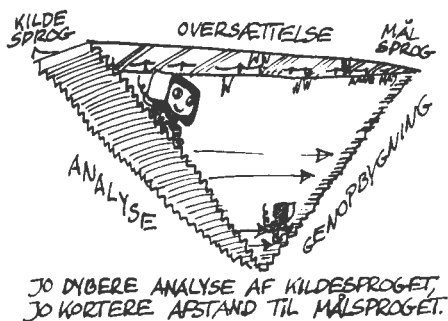
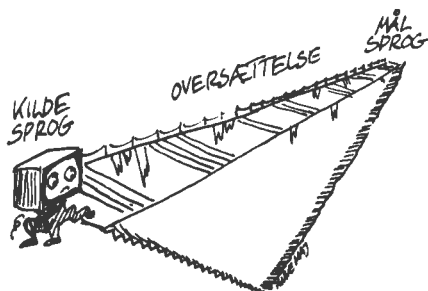

Reglerne for den indbyrdes rækkefølge af ordene i danske navneordsled viser sig at være meget komplicerede, når man skal beskrive dem, så datamaten kan anvende dem. Man siger *selve den første lange dag*, men ikke *den selve første lange dag*. Man siger *en stor hjælp*, *hele den store hjælp* og *al stor hjælp*, men ikke *en al stor hjælp* eller *al en stor hjælp*. For at datamaskinen skal kunne behandle den slags udtryk, må man lave meget detaljerede regler, og man må beskrive forskellen mellem ord inden for samme ordklasse, forskelle som man ikke behøver bekymre sig om som almindelig sprogbruger.

Med denne ene begrænsning gælder ellers de samme regler for beskrivelse af sprog: også til edb-systemer bestemmes den viden om sprog, man skal bruge af, hvad edb-systemerne skal udføre.

En model for maskinoversættelse

Når man skal lave et maskinoversættelsessystem, behandler man to eller flere naturlige sprog. Netop fordi computerne ikke kan anvende generel tekst- og omverdensforståelse, må man bruge andre metoder. En model for maskinoversættelse er den såkaldte transfer- eller overførselsmodel. Ifølge den lader man maskinen analysere teksten, der skal oversættes, kildeteksten, så dybt, at man når frem til en tilstrækkelig god beskrivelse af, hvad den betyder. Dette analyseresultat overfører man til målsproget, idet maskinen samtidig udskifter de enkelte ord. På målsproget foregår herefter den modsatte proces. Her lader man maskinen genopbygge teksten ud fra den overførte beskrivelse af dens betydning. Og det viser sig da, at de sproglige regler, man skal formulere til systemet, i meget høj grad må bygge på en sammenligning af egenskaber hos de sprog, som systemet skal oversætte mellem.

God overensstemmelse i oversættelsen

Al beskæftigelse med oversættelse må bygge på den trossætning, at alt hvad der kan udtrykkes på ét sprog, kan også udtrykkes på det andet sprog. Denne trossætning synes indlysende: vi forstår jo tekst og tale på andre sprog end vores modersmål, så kan vi selvfølgelig også udtrykke vores forståelse på dansk.

Oversættere erfarer imidlertid ofte, at det er vanskeligt at gengive betydningen i ét sprog præcist på et andet sprog. Man må studere betydningen af en tekst omhyggeligt for at kunne gengive den på et andet sprog. Ved oversættelse mellem fjerntliggende sprog kan man kun bygge på betydningen.

I Japan har man i en del år arbejdet med at edb-oversætte resumeer af teknisk og videnskabelig litteratur. Her drejer det sig om sprogene engelsk og japansk. Et eksempel kan illustrere, hvor forskellige sprogene er. Følgende række af ord er en japansk sætning oversat ord for ord: Japansk: *eksperiment sammenligne god overensstemmelse se*. I det japanske edb-system beskrives den sammenhængende betydning i sætningen således: 'nogen sammenligner noget med eksperiment og

nogen ser god overensstemmelse'. Da teksten ikke oplyser, hvem *nogen* og *noget* er, må oversættelsen til engelsk bruge upersonlige konstruktioner: Engelsk: *The comparison is made with experiments and good coincidence is obtained* (Sammenligningen udføres med eksperimenter og der opnås god overensstemmelse.)

Man kan se af dette eksempel, at grammatiske strukturer i japansk og engelsk er meget forskellige. Derfor må man analysere de tekster, der skal oversættes så dybt, at man nærmer sig en beskrivelse af betydningen, som er uafhængig af sprogene – og det er meget vanskeligt. Selv med de tekniske resumeer er det svært at få oversat mere end 75% af sætningerne rimeligt godt.

Vesteuropæisk sprogbeskrivelse

Ved edb-oversættelse mellem de europæiske sprog kan man benytte sig af, at sprogene har grammatiske strukturer, der ligner hinanden. De (vest)europæiske sprog ligner generelt hinanden

meget. Det kan man bl.a. se af, at man i historiens løb har brugt grammatikker for flere forskellige sprog til at beskrive alle andre sprog. Fra middelalderen til romantikken blev den latinske grammatik anvendt til at beskrive de enkelte nationalsprog. I dette århundrede har man tit brugt engelsk grammatik i undersøgelser af de øvrige europæiske sprog. Ligheden mellem de europæiske sprog træder tydeligst frem i de træk, der sædvanligvis behandles i grammatikken dvs. i orddannelse og sætningsbygning. Denne lighed skal man naturligvis udnytte, når man planlægger et maskinoversættelsessystem. I alle tilfælde, hvor et grammatisk fænomen opfører sig ens på to sprog, kan man overføre det fra kilde-sprog til målsprog uden at analysere dets betydning og brug nøjere. Hvis man ser på sprogenes grammatikker, må hovedopgaven da være at lokalisere de områder, hvor sprogene afviger fra hinanden enten ved, at et eller flere sprog har kategorier og/eller led, som ikke findes i de andre sprog, eller ved, at ensbenævnte kategorier og led bruges forskelligt i de forskellige sprog. Man skelner mellem GRAMMATISK BETYDNING og ORDBETYDNING.

Grammatisk betydning og ordbetydning

GRAMMATISK BETYDNING er det indhold, der udtrykkes af bøjnings- og afledningsendelser, fx flertalsendelsen i *piger*, af sætningsled og deres rækkefølge og af ord fra de små ordklasser som stedord og kendeord.

ORDBETYDNING er det indhold, der udtrykkes af sprogets glosor fra de store ordklasser: navneord, udsagnsord og tillægsord, fx *pige*, *dreng*.

Den information, et sprog udtrykker grammatisk, skal altid udtrykkes: navneord har fx altid køn, og de er bøjet i ental eller flertal. I eksemplet på oversættelse fra japansk til engelsk kan man se, at der tilføjes bestemt kendeord og flertalsbøjning i den engelske sætning: *the comparison* og *experiments*. Den information, et sprog udtrykker med ord fra de store ordklasser, varierer med tekstens emne og stil. Det er emnet, der bestemmer, hvilke gloser der bruges i teksten.

Inden man sammenligner alle sprogenes grammatiske kategorier indbyrdes, kan man undersøge, om der findes grammatiske kategorier, der nok er nødvendige i det enkelte sprog, men ikke formidler en betydning, der skal bevares i oversættelsen. Enkelte træk i sprogene er ren konvention, og mange grammatiske kategorier har en betydning, som også udtrykkes andre steder i sammenhængen: i et udtryk som *de store problemer* angiver både *de* og endelsen *-er* på *problemer*, at hele udtrykket er flertal. Til oversættelsesbrug vil det være nok at registrere flertal én gang.

Sådanne 'gentagelsesoplysninger' er fundamentalt vigtige: de får teksten til at hænge sammen på den rigtige måde. Til edb-oversættelsesbrug er det imidlertid nok at registrere en oplysning én gang. Hvis en oplysning skal gentages i den endelige oversættelse, kan den gentages, når man bygger målsprogs-teksten.

Gentagelsesoplysningerne hører altså hjemme i det enkelte sprog, man kan derfor kalde dem for særsproglig information.

Særsproglig information

Der er to forskellige slags særsproglig, grammatisk information: dels størrel-

ser, der er REN KONVENTION, dels GENTAGELSESOPLYSNINGER.

Som eksempler på den første slags – REN KONVENTION – kan man tænke på navneformsmærkerne i de germanske sprog: dansk: *at*, tysk: *zu*, engelsk: *to*, hollandsk: *te*. Ligeledes er de allerfleste udtryk for køn i alle sprogene en konvention. Et navneords køn er særsprogligt og betyder ikke noget. Det er tilfældigt og har ikke nogen betydning, at ordet *måne* er hankøn på tysk og hunkøn på fransk *der Mond, la lune*. De fleste har sikkert også truffet englændere, der har lært dansk. De får kun sjældent lært, at dansk har to køn, og siger fx *en bord*, men danskerne forstår dem udmærket alligevel.

Den anden slags særsproglig information er GENTAGELSESOPLYSNINGERNE (redundans). De forekommer på mange forskellige niveauer i sproget.

På dansk kan man fx tænke på reglerne for ledstilling i ledsætninger. Når ledsætningen er markeret af en ledsætningsindleder, fx *at*, er den obligatoriske placering af *ikke* foran udsagnsordet en gentagelsesoplysning. Se fx placeringen af *ikke* i helsætningen 1. og i ledsætningen i 2.

1. Børnene sov *ikke*
2. De opdagede, at børnene *ikke* sov

Udsagnsordets tal- og personbøjning

På fx tysk og fransk er udsagnsords bøjning i person og tal en gentagelsesoplysning. På sætningens grundled kan man se, hvad tal og person der er tale om. Se fx verbet *at forstå* på tysk og fransk:

tysk: verstehen	fransk: entendre
ich verstehe	j'entends

du verstehst	tu entends
er versteht	il entend
wir verstehen	nous entendons
ihr versteht	vous entendez
sie verstehen	ils entendent

Her er det stedordenes tal og person, der fremkalder de forskellige former af udsagnsordene. Ligeledes er de fleste anvendelser af forestillende måde på fransk og af forestillende måde i nutid på tysk gentagelsesoplysninger. Se fx:

Fransk: *il faut que tu le fasses*
(det er nødvendigt, at du gør det)

hvor både den fremkaldende størrelse *il faut que* og forestillende måde *fassés* er til stede. Ligeledes:

Tysk: *er sagte, dass er krank sei*
(han sagde, at han var syg)

hvor både ytringsudsagnsordet *sagte*, der markerer indirekte tale, og den forestillende måde *sei* er til stede.

Overensstemmelse i køn, tal og bestemthed mellem kendeord, tillægsord og navneord er også et eksempel på en gentagelsesoplysning. Se fx på

Spansk: *las chicas rubias*
(de lyshårede piger)

Spansk: *los chicos rubios*
(de lyshårede drenge)

Den information om køn og tal, som på spansk ligger på både kendeordet *las/los* og tillægsordet *rubias/rubios*, ligger allerede på navneordet *chicas/chicos*, som er den størrelse, der fremkalder overensstemmelsen. På dansk er der i bestemt form kun overensstemmelse i tal, ikke i køn.

Særsproglig information oversættes ikke

De eksempler på særsproglig information, der er nævnt her, er alle gramma-

tiske. De skal altså udtrykkes i de sprog, der har dem, og man kan derfor anvende dem som hjælpemidler, når man skal lade maskinen analysere kilde teksten. I genopbygningen skal man til gengæld sørge for, at de dukker op de rigtige steder på målsproget: ved gentagelsesoplysninger er det altså vigtigt, at den grundlæggende information, der fremkalder gentagelsen, er overført rigtigt fra kildesproget. Sprog med person- og taloplysning på de bøjede udsagnsord kan kun få disse rigtige, hvis grundledet er forsynet med person- og taloplysninger.

De konventionelle størrelser, altså fx oplysning om, hvorvidt et navneord er hankøn eller hunkøn, kan aldrig oversættes. Det er en oplysning, der må indsættes af reglerne i målsprogets egen genopbygningsgrammatik.

Særsproglig ordinformation

Der findes også særsproglig ordinformation. Et dansk eksempel herpå er de biord, der betegner sted i udtryk med ikke-bevægelsesudsagnsord. Fx *Kassen står oppe på skabet, henne på bordet, ude i køkkenet, nede i kælderen*. Man kan sige, at i disse eksempler udtrykkes der noget om, hvor den omtalte genstand befinder sig i forhold til afsenderen. Billedligt beskrevet, så peger ordet *oppe* op, *henne* hen, *ude* ud og *nede* ned. Men særsprogligt dansk må dette ordfænomen vist være, da de tilsvarende 'pegefingre' ikke findes i de andre sprog.

Et andet eksempel på særsproglig ordinformation er de særlige forholdsord, en lang række udsagnsord kræver for at knytte forholdsordsled til sig. På dansk hedder det fx (*at drømme*) *om*, men på spansk hedder det (*soñar*) *con (med)*. På dansk hedder det (*at tænke*) *på*, men på engelsk hedder det (*to*

think) of (af) og på spansk (*pensar*) en (i). Som hovedregel ville man ikke oversætte ordet *om* til *con* på spansk eller ordet *på* til *of* på engelsk og *en* på spansk. Dette viser, at den slags forholdsord udtrykker en særsproglig information med hensyn til, hvad de egentlig betyder – de kan ikke oversættes direkte og fremkalde en identisk betydning på målsproget. De hører sammen med deres udsagnsord, og det er den samlede betydning af et givet udsagnsord med tilhørende forholdsordsled, der skal oversættes.

Man må under alle omstændigheder tænke sig, at særsproglig ordinformation er ord, der per konvention ofte optræder i bestemte sammenhænge uden at tilføje megen mening.

Den omhyggelige bestemmelse af særsproglig information vil have to gavnlige følger i et maskinoversættelsessystem. Dels vil det som nævnt være muligt at opregne udtrykkeligt, hvilke størrelser der ikke behøver overføres og derfor ikke behøver at fylde op i maskinen. Dels vil man for hvert sprog have afgrænset områder, hvis behandling er de øvrige sprog totalt uvedkommende; positivt udtrykt: her kan nationalgrammatikkerne boltre sig med særsproglige beskrivelser og betegnelser.

Man vil bemærke, at kategorier, der optræder i alle sprogene, godt kan være særsproglige og derfor ikke behøver undersøges for eventuel afvigende brug af samme størrelse. Tænk f.eks. på navneordenes køn. På alle sprogene, undtagen engelsk, har navneordene køn, men det er alligevel en særsproglig kategori, da den ikke udtrykker noget flersprogligt indhold.

Flersproglig information

I overførselsmodellen for maskin-

oversættelse er det naturligt at skelne mellem to slags flersproglig information.

De oplysninger, der beskriver de grammatiske fænomener, der udtrykker den samme betydning på alle sprogene, er MANGESPROGLIGE. Når man har beregnet en værdi for fx et udsagnsords tid i analysen af en kilde-sprogstekst, kan denne værdi bruges i alle målsprogenes genopbygningsgrammatikker til at vælge den rigtige form af udsagnsordet i oversættelsen.

De oplysninger, der angår udskiftning af gloser fra kildesproget med gloser på de enkelte målsprog, er TO-SPROGLIGE. Det er én mængde regler, der anvendes, når man udskifter fx engelske gloser med danske, og en anden mængde regler, man anvender, når de engelske gloser skal udskiftes med spanske.

Mangesproglige oplysninger

Ved de mangesproglige oplysninger beskriver man de dele af sprogenes grammatik, som har samme betydning. Et godt eksempel er talbøjning. Her har man en bøjningskategori, der findes i alle sprogene og har samme led: ental og flertal. Og ental og flertal af navneord bruges stort set på samme måde i de forskellige sprog. Forskellene findes ved enkeltgloser som dansk: *penge* (flertal) over for engelsk, tysk, fransk og spansk: *money*, *Geld*, *argent*, *dinero* (ental). Disse forskelle kan klares med oplysninger ved ordene i ordbøgerne. Ved sådanne heldige overensstemmelser, hvor to sæt udtryksstørrelser bruges på samme måde, behøver man ikke underkaste disse størrelser nogen nærmere betydningsmæssig analyse, fx behøver man ikke vide, om flertal betyder to eller flere.

Gradbøjning

Ved andre grammatiske kategorier er overensstemmelsen knap så udbredt. De fleste af de grammatiske kategorier, der er vigtige ved oversættelse, har et bredt brugsområde, der er fælles for sprogene, og enkelte særanvendelser, der hører hjemme i nogle af sprogene. De gradbøjede former af tillægsordene har fx stort set samme brugsområde i sprogene. Engelsk og tysk har dog et særligt krav ved sammenligning af to: disse to sprog kræver højere grad, mens de andre sprog bruger højeste grad. Engelsk: *she is the smaller of the two*, tysk: *sie ist die kleinere von den beiden* (hun er den mindste af de to). Den engelsk-tyske særanvendelse gør det nødvendigt at registrere de tilfælde, hvor to sammenlignes, i den mangesproglige beskrivelse af gradbøjning.

Fremtid

En anden mangesproglig kategori er udsagnsordenes bøjning i tid. Denne kategori er det sværere at beskrive mangesprogligt. De forskellige sprog har nemlig ikke de samme tidsformer. På de romanske sprog udtrykker man fremtid ved en bøjningsendelse på udsagnsordet, fx spansk: *se discutirá mañana* (det vil blive diskuteret i morgen). På engelsk og tysk bruger man hjælpeudsagnsord: engelsk: *shall/will*, tysk *werden*. På dansk bruger man sommetider hjælpeudsagnsordet *ville* til at angive fremtid, fx *budgettet vil blive drøftet i udvalget*, men i de fleste tilfælde bruges nutidsformen af udsagnsordet. Ved analysen af danske nutidsformer vil den mangesproglige beskrivelse altså gøre det nødvendigt at finde ud af, i hvilke sammenhænge en nutidsform betegner fremtid. Når man har udgrænset de tilfælde, hvor

nutidsformen betegner fremtid, vil resten af nutidsformerne stort set være brugt på samme måde i sprogene: man vil fx ikke behøve at skelne mellem 'aldrig' og 'samtidig', fordi sprogene bruger nutidsformen til at betegne begge dele.

Ved fortidsformerne er forholdene mere indviklede. Det er således hårdt sprogvidenskabeligt arbejde at nå frem til en mangesproglig beskrivelse. Det er dog umagen værd, for har man først en mangesproglig beskrivelse, har man både et præcist mål for analysen af kilde tekstens udsagnsled, og dette mål er samtidig udgangspunkt for opbygningen af udsagnsordsled i måltæksten.

Bestemthed

Endnu et vigtigt område for den mangesproglige beskrivelse er betegnelsen af bestemthed i sprogene. Mange bestemte navneordsled er resultat af en mekanisme, der er fælles for alle de vesteuropæiske sprog: når man har introduceret et emne, omtales det i den følgende tekst i bestemt form. Se fx følgende sætninger, hvor forskellige emner, der først introduceres og dernæst omtales igen, er kursiveret:

Barnet fik mange *gaver* den jul, men *den* der gjorde størst indtryk var *en billig tøjløve* fra det lokale supermarked. *Løven* var meget blød og næsten lige så stor som barnet selv, og *den* havde sørgmodige *brune øjne*. På indholdsdeklarationen stod der, at *øjnene* var af plastic, men *de* så ud som glas.

Denne tekststump forudsætter en sammenhæng, hvor læseren allerede ved, at der er tale om et barn. Eksemplerne *det lokale supermarked* og *indholdsdeklarationen* viser, at bestemt form også kan bruges om ting, som forudsættes bekendt. Denne form for be-

stemthed er også fælles for de vesteuropæiske sprog.

Sætningsbygning

Mangesproglig information findes ikke kun i bøjningssystemerne men også i sætningsbygningen.

I spørgsmålet om overordning og underordning er sprogene meget ens. Ledsætninger i ét sprog er også ledsætninger i de andre sprog, eller i hvert fald led, hvor der er en udsagnskerne. I de følgende eksempler fra EF-bulletin 4, 1979 er udsagnskernerne kursiveret:

Dansk: "til de nye koefficienter, der anvendes i beregningen af afgifterne",

Engelsk: "with the new coefficients adopted for calculating the levies",

Tysk: "der für die Berechnung der Abschöpfungen zugrundegelegten neuen Koeffizienten",

Fransk: "des nouveau coefficients retenus pour le calcul des prélèvements".

I spørgsmålet om sætningsled er sprogenes grammatikker også nogenlunde enige om art og antal: grundled, genstandsled, hensynsled og omsagnsled. Man kan se på eksemplerne, at fx genstandsleddets form afhænger af, om det står knyttet til et udsagnsord eller til et navneord med udsagnskerne: udsagnsord + genstandsled *calculating the levies*, navneordsled med udsagnskerne + genstandsled *beregning af afgifterne, le calcul des prélèvements*. I de mangesproglige beskrivelser får man således dele af en fælles vesteuropæisk grammatik.

Tosproglige oplysninger

Et sæt tosproglige oplysninger beskriver betydning på ét sprog i forhold til netop ét andet sprog. Der findes to sæt sådanne oplysninger for hvert sprog-

par, systemet skal kunne oversætte mellem. Følgende fire regler vil altså tilhøre hver sin mængde tosproglige oplysninger:

engelsk - dansk: dog = hund

tysk - dansk: Hund = hund

fransk - dansk: chien = hund

spansk - dansk: perro = hund

Disse eksempler er ret enkle, fordi man for det udenlandske ord kan angive én dansk oversættelse; man siger, at der består 'et én til én forhold' mellem fx det engelske *dog* og det danske *hund*.

I de fleste tilfælde består der imidlertid ikke et 'én til én forhold'. Tværtimod vil en glose have flere ikke ensbetydende oversættelser, og i de tilfælde må man lave sine oversættelsesregler, så maskinen kan finde ud af at vælge den rigtige oversættelse. Det betyder, at man ikke kan nøjes med at fortælle maskinen, at det tyske ord *darstellen* blandt sine betydninger både har *fremstille* og *forestille*, man må også fortælle den, hvilke betingelser der gælder for valg af den ene eller den anden oversættelse. Et menneske, der oversætter, har ingen problemer med at skelne mellem *formanden fremstiller problemet for tilhørerne* og *billedet forestiller Chr. IV*. Men maskinen har jo hverken tekst- eller omverdensforståelse, så den skal have nogle klare regler. Den type regler må beskrive konstruktions- og betydningsmæssige forhold, der gør sig gældende omkring de ord, der skal vælges imellem.

I det følgende kommer der nogle eksempler på 'én til flere forhold' i oversættelse til dansk.

En til flere

Det engelske udsagnsord *pose* har blandt andre betydningerne *frem sætte*

og frembyde. Man kan sige *formanden fremsatte forslaget* og *forureningen frembød en trussel*, men ikke *formanden frembød forslaget* og *forureningen fremsatte en trussel*. Begge udsagnsord tager grundled og genstandsled, så man kan ikke anvende kriterier, der hviler på sætningsbygningen. For at lære maskinen at vælge den rigtige oversættelse må man altså beskrive betydningen i form af nogle regler, den kan forstå. Den skal vide, at for at vælge ordet *fremsatte* skal grundledet være et menneske. Det betyder altså, at man for alle navneord skal angive, om de betegner mennesker eller ej. Tilsvarende regler for betydning skal angives, for at maskinen kan vælge den rigtige oversættelse af det engelske *adopt*, som kan betyde både *adoptere* og *vedtage*. Mennesker kan både *adoptere* og *vedtage*, men de kan kun *adoptere* noget, der er et menneske, og de kan kun *vedtage* noget, der ikke er et menneske.

Vide, kunne, kende

Det engelse udsagnsord *know* kan betyde både *kende* og *vide*. Her kan man vælge den rette oversættelse ud fra den grammatiske konstruktion, udsagnsordet indgår i. Maskinens valg hviler altså ikke på betydningsregler, men på regler for grammatisk konstruktion. Hvis genstandsledet er en sætning, skal den vælge *vide*, men hvis det er et navneordsled, skal den vælge *kende*:

I *know* that I *know* him
(jeg *ved*, at jeg *kender* ham)

Det spanske udsagnsord *saber* betyder både *vide* og *kunne*. I dette eksempel vil maskinens valg også bygge på grammatisk konstruktion ligesom ved *know*. *Vide*-betydningen fremkommer, når genstandsledet er en ledsæt-

ning med indleder, og *kunne*-betydningen fremkommer, når genstandsledet er en navneformshelhed:

Sé que sabes tocar el piano
(jeg *ved*, at du *kan* spille klaver)

Oversættelse af disse ord begge veje mellem sprogene engelsk og spansk kræver altså reglerne:

spansk til engelsk:
saber = know (vide)
saber = be able to (kunne)

engelsk til spansk: know = saber (vide)
know = conocer (kende)

Heraf fremgår det tydeligt, at man ikke kan bruge de samme regler begge veje. Reglerne for oversættelse fra spansk til engelsk er altså anderledes end reglerne fra engelsk til spansk.

Et tysk eksempel på, at man kan bygge på den grammatiske sammenhæng ved oversættelse, findes ved udsagnsordet *ausmachen*. Det kan betyde *afgøre*: *ich kann nicht ausmachen, ob er es ist* (jeg kan ikke *afgøre*, om det er ham), og det kan betyde *udgøre*: *Der Import wird 30% ausmachen* (importen vil *udgøre* 30%). Her skelner maskinen atter på grundlag af den grammatiske konstruktion ordet indgår i.

Darstellen

Men mange 'én til flere' oversættelser er så udviklede, at man ikke kan nøjes enten med betydningsregler eller konstruktionsregler – man må bruge begge slags.

Det tyske *darstellen* fra før er et eksempel på dette. I *fremstille*-betydningen tager det grundled, genstandsled og hensynsled, mens det i *forestille*-be-

tydningen ikke tager hensynsled. Men hensynsledet findes ikke altid, så man kan kun bruge det som kriterium, når det er der. En betydningsforskel på de to oversættelser er, at grundledet for fremstille, *formanden*, handler, det gør *billedet* ikke. En anden betydningsforskel er, om grundledet er et menneske eller ej.

Llevar

Det spanske udsagnsord *llevar* er meget almindeligt og har masser af oversættelser til dansk, fx 'bære', 'bringe', 'tage med', 'transportere', 'medføre', 'føre til', 'gå med', 'have på', 'køre', 'styre', 'ledsage' og mange flere. Mange af dem betyder det samme, og det giver bare forskellig stil, om man vælger det ene eller det andet. Tre oversættelser, som ikke betyder det samme er:

1. llevar = have på

La chica *lleva* un vestido azul
(pigen *har* en blå kjole *på*)

2. llevar = køre

La chica *lleva* el coche con seguridad
(pigen *kører* bilen sikkert)

3. llevar = følge

llevo a mi hijo al cine

(jeg *følger* min søn i biografen)

Ved at lave nogle eksempler kan man vise, at betydningerne er forskellige:

a. jeg har min søn på i biografen

b. pigen har bilen sikkert på

c. pigen kører en blå kjole

d. jeg kører min søn i biografen

e. pigen følger en blå kjole

f. pigen følger bilen sikkert

Både d. og f. ser gode ud, men det viser bare, at *køre* og *følge* åbenbart har flere betydninger på dansk.

For at maskinen kan vælge den rigtige danske oversættelse af *llevar*, skal den have grammatiske regler til at skelne *have på*- og *køre*-betydningerne fra *følge*. Reglen er, at *følge* kræver en stedsbetegnelse, det gør de andre betydninger ikke. De opfører sig til gengæld grammatisk ens, så maskinen må have nogle betydningsregler for at skelne mellem dem. I mange tilfælde kan man klare sig med enkle betydningsregler som menneske/ikke menneske, men ikke altid, fx ikke her. Grundledet for begge oversættelser skal være et menneske og genstandsledet i dem begge ikke et menneske. For at løse dette oversættelsesproblem må man bruge træk som 'beklædningsgenstand' og 'befordringsmiddel', og det er langt fra klart, om det er hensigtsmæssigt.

Når disse få ord kræver så mange overvejelser, kan man se, hvor stort et arbejde det er at lave de tosproglige regler. Det er derfor en fordel at behandle så mange af problemerne som muligt mangesprogligt, for her får man løst problemerne for alle sprogene på én gang.

Hanne Fersøe, født 1951

cand.mag. & art.

medarbejder ved Eurotra fra 1986

Hanne Ruus, født 1943

lektor i dansk sprog ved Københavns

Universitet, medarbejder ved

Eurotra 1978-87

Hvem var Viggo Brøndal?

af Henrik Jørgensen og Frederik Stjernfelt

Brøndals biografi

Viggo Brøndal blev født den 13. 10. 1887 i København, altså for godt 100 år siden. Han blev magister i romansk filologi i 1912, skrev doktorafhandling i 1917 og levede samtidig en kummerlig tilværelse som akademisk løsarbejder ved forskellige organisationer. I 1925 blev han dansk lektor ved Sorbonne og i 1928 professor i romansk filologi ved Københavns Universitet. Hans virketid her blev temmelig kort – allerede i 1942 døde han efter flere års besværlig sygdom.

Brøndal huskes i dag mest som en af initiativtagerne til Lingvistkredsen i København. Han havde deltaget i opbygningen af den filosofiske og sprogvidenskabelige teori, der kaldes strukturalismen og var godt kendt med den såkaldte Pragerskole, der er en af dens pionérretninger, og hvis berømteste navne er Jakobson og Trubetzkoy. Da en kreds af yngre filologer i 1931 ville grundlægge et modstykke til Pragerkredsen herhjemme, bad man Brøndal om at gå i spidsen og forlene projektet med lidt professoral pondus, hvilket han gerne gjorde. Som videnskabelig forfatter er han sikkert mindre kendt. Vi vil i denne artikel prøve at skildre nogle af grundtrækkene i hans særlige udgave af strukturalismen og samtidig forsøge at vise, hvorfor Brøndal – alle forbehold uagtet – stadig er en væsentlig figur i dansk sprogvidenskab.

Brøndals forfatterskab

Brøndal var et meget flittigt menneske. Han var en levende og engageret deltager i stort set alle de videnskabelige foreninger, som byen dengang rummede. Han har holdt foredrag om de mest besynderlige emner inden for humanioras brede felt – fra tydingen af Setrekammens runeindskrift til rationalistisk filosofihistorie, og han har skrevet adskillige mindre artikler om et bredt spektrum af emner.

Hans sprogvidenskabelige forfatterskab i streng forstand begynder ret sent, men er så meget mere markant. Begyndelsen – disputatsen "Substrater og Laan" (1917) – er en meget idérig bog, hvor forholdet mellem lån i germansk og romansk diskuteres i et sociopsykologisk perspektiv. Hans hovedværk – "Ordklasserne" fra 1928 – er en grundig gennemgang af grundlaget for opstillingen af ordklasser. Det er nok den af Brøndals bøger, som er mest læst. Hans næste bog – "Morfologi og Syntax" fra 1932 – skitserer forholdet mellem ordklasserne og sætningslæren. Endelig udkom i 1940 hans bog om "Præpositionernes Theori". Denne bog er en betydningsanalyse af holdsordene ved hjælp af en teori om *relationer*, som kunne beskrives rent formelt, og som for Brøndal udgjorde grundlaget for indholdet i alle de enkelte ordklasser. Det er et utroligt spændende, men muligvis i bund og

grund forfejlet værk. Efter Brøndals død udkom på fransk "Essais de linguistique générale" – 18 mindre artikler fra perioden 1930-42. Desuden udkom i 1948 og 1950 let reviderede oversættelser til fransk af "Ordklasserne" og "Præpositionernes Teori".

Brøndals forfatterskab er således ikke ret omfangsrigt, og visse af værkerne er ret små. Hvis man vil undersøge den nøjagtige begrundelse for en eller anden passus hos ham, kan man derfor tit med fordel gå til hans efterladte papirer på Det kongelige Bibliotek i København. Der ligger, så vidt vi ved, ingen uudgivne skatte. Til gengæld finder man de meget grundige forarbejder til samtlige værker. I dem finder man tit afgørende stikord til forståelsen af Brøndals tænkemåde.

Grundlaget for Brøndals tænkning er to begrebsæt: det ene er *artsbegreberne*, et sæt begreber til analyse af ordklasserne og af talens forløb. Det andet er *relationslæren*, som for Brøndal skulle kunne gøre rede for talens indhold.

Artsbegreberne

Brøndal byggede sin analyse af ordklasser og sætningslære på en nytænkning af nogle gammelkendte begreber i europæisk filosofi. Hans grundtanke var denne: Når man gennem en sætning fremstillede en sag, tog man udgangspunkt i et tomrum, et sted, en åbning, der ikke var beskrevet. Dette tomrum ville den talende udfylde med en genstand, og for at gøre det måtte der skabes en beskrivelse og en forbindelse mellem udgangspunktet og genstanden. Derved fik Brøndal fire grundbegreber, som han gav navn på denne måde:

D: *Deskript.* objekt for beskrivelse, kvantitet

r: *relator*, forbinder

d: *deskriptor*, beskriver, kvalitet

R: *Relat*, genstand som forbindes

De to yderste begreber opfattede Brøndal som passive, de to mellemste som aktive.

Ordklasserne

Ved hjælp af disse begreber opnåede Brøndal et udgangspunkt for en dannelse af mere komplekse begreber. I ordklasselæren anså han f.eks. egenavne for rene betegnelser af en genstand uden noget beskrivende moment. At en eller anden hedder Poul, siger jo i sig selv intet om f.eks. hans politiske indstillinger eller hans dygtighed i statsforretninger. Derfor var egenavne defineret ved begrebet 'R' alene. I modsætning hertil stod f.eks. de egentlige navneord. De betegner ganske vist også genstande, men rummer samtidig et moment af beskrivelse. En "statsminister" er i én eller anden forstand en genstand, men er samtidig en beskrivelse af et bestemt felt af aktiviteter og funktioner. Derfor var de betegnet ved kombinationen 'dR'.

På den måde opnåede Brøndal mulighed for i alt 15 ordklasser, defineret ved kombinationer af disse 4 grundbegreber. Udsagnsord defineres f.x. som den ordklasse, der på én gang forbinder og beskriver, dvs. 'rd', mens forholdsord alene forbinder, dvs. 'r'. Der er 4 abstrakte klasser, defineret ved ét af grundbegreberne (hhv. talord, forholdsord, adverbier og egenavne), 6 konkrete defineret ved to af grundbegreberne (fx navneord og udsagnsord), 4 komplekse klasser defineret ved tre af grundbegreberne og endelig én klasse defineret ved alle fire

grundbegreber på én gang. Brøndal kalder denne klasse for den 'udifferentierede'. Han lod denne kombination beskrive udråbsordene – ord som 'av', 'blørp!', 'gys', 'hulk' osv. De satte på én gang en situation og denne situations beskrivelse og genstand og udfyldte i sig selv det hul i talens sammenhæng, som de selv definerede eller markerede.

Sætningslæren

Brøndal gik frem på samme måde, når han skulle opstille sætningslærens grundbegreber, men sætningslæren blev meget mere skitseagtigt udført. Mens Brøndals ordklasselære lod sig bruge – og stadig lader sig bruge – ret direkte, er sætningslæren blevet liggende som et spændende, men helt uopdyrket felt, hvor Brøndal ikke selv har præsteret overbevisende resultater.

Ser man på Brøndals teori, kan man også let se, at den i virkeligheden er skitseret over en beskrivelse af, hvordan den talende bærer sig ad med at gøre sit sproglige udtryk forståeligt. Brøndal gik anderledes til værks, end man tit ellers har gjort. Hvor 'den virkelige verden' ofte i andre teorier er udgangspunkt for beskrivelse af sætningens led i talens forløb i manges overvejelser, har Brøndals teori sit udgangspunkt i selve det, at nogen prøver at sige noget. Udgangspunktet er et hul eller et tomrum i selve talen, noget, der mangler at blive sagt. Dette "noget" må nu føjes ind, og samtidig må dets plads i tankeforløbet gøres klart. Derved kommer sætningen til at udvikle sig i en orden bestemt af Brøndals fire grundbegreber: fra D over r og d mod R. Det er dermed den talende selv, der er centrum for teorien. Det er det ene-

stående ved Brøndals teori. Derved adskiller den sig fra de fleste øvrige eksperimenter med en teori om sproget og den sammenhængende tale.

Samtidig er det et centralt kendetegn ved teorien, at sprogets grundstruktur er direkte afhængige af sprogets funktion som middel for tænkning og kommunikation. Det er ikke tit, at nogen har prøvet at arbejde på denne måde. Brøndals forsøg er både interessant og lærerigt – både dér, hvor det overbeviser, og dér, hvor det svigter.

Læren om relationerne

Relationslæren, læren om *forhold* generelt, var for Brøndal det, der skulle beskrive indholdet i det sagte. Hans relationslære består af to forskellige dele, dels relationernes *arter*, dels relationernes *former*.

Brøndals lære om relationsarterne – om forskellige typer af forhold mellem genstande – blev skitseret op gennem 30'erne og blev så endeligt udmøntet i bogen om "Præpositionernes Teori". Brøndals grundidé er, at man kan lave indholdsbeskrivelser ved hjælp af grundlæggende matematisk/logiske forhold. De vigtigste er symmetri, transitivitet og connexitet. Ordet 'ved' betegner fx et symmetrisk forhold, for hvis *søen er ved huset* er sandt, så er det også tilfældet, at *huset er ved søen*. 'På' angiver et transitivt forhold, for hvis *koppen står på bordet* og *bordet står på terrassen*, er det også rigtigt, at *koppen står på terrassen*. 'Under' betegner et connexit forhold mellem indbyrdes forbundne størrelser, i modsætning til 'over', som betegner et forhold af uafhængighed (fx af tyngdekraften), fx i *under tiden* og *over tiden*. Udover disse tre mest grundlæggende arter af relationer regner han med 8 andre.

Relationsformerne

Ved siden af relationernes arter er formerne det vigtigste ved teorien. Brøndal interesserede sig f.eks. i sin analyse af de danske forholdsord for, hvorvidt deres betydning var symmetrisk eller ej, dvs. hhv. positivt eller negativt symmetrisk. Et asymmetrisk forhold er f.eks. dét forhold, der angives med 'på', mens forholdet 'ved' er symmetrisk. Visse typer af forhold er flertydige eller *komplekse*, som Brøndal selv sagde. Selv om én er *mod* en anden, kan man ikke vide, om den anden er *mod* den første. Det kan man ikke slutte noget om. Disse former – positiv, negativ og kompleks m. fl. – forestillede Brøndal sig kunne afledes af de fire artsbegreber, D, r, d og R, mens formernes indhold, selve relationernes art (f.eks. symmetri), ikke hørte til talens fremadskriden, men til det, den handlede om, dvs. "verden" – selv om denne måde at lede verden ind i sproget på således er rent formel.

Sprog og virkelighed

Ideen i denne teori er, at alle forhold mellem genstande skal kunne beskrives og at talens indhold på den måde skal kunne forklares. Det første store forsøg med denne lære om betydningens forhold var som antydnet analysen af forholdsordene, præpositionerne. Her var pointen den, at alle forholdsord betegnede visse typer af forhold. Brøndal mente f.eks., at alle forholdsord i dansk var enten symmetriske, asymmetriske eller komplekse. Det kan være svært at følge hans ræsonnementer her, da de ikke er særlig tydeligt fremstillede, og visse af påstandene kan være helt i modstrid med ens snusfornuft. Man kan acceptere, at forholdsord som "ved", "hos" og "med" er symmetriske – i hvert fald i en vis ud-

strækning. Men at "uden", "af" og "fra" *også* skulle være det, er vanskeligere at indse.

Der er derfor store problemer med denne del af teorien, og den har ikke uden videre nogen klar sammenhæng med artsbegreberne, som vi gennemgik ovenfor. Når bogen om forholdsordene alligevel ikke kan afskrives, skyldes det den grundigt gennemførte argumentation om selve teoriens form. Brøndal hævder, at enhver lære om betydningen må gå ud fra sprogets egne former, og at "virkelighedens" former *aldrig* bliver efterlignet i sproget.

Derfor afviser han med stor energi den mulighed, at forholdsordenes betydning alene er at beskrive forhold som rum og tid. Forholdsord beskriver forhold i al almindelighed, og de bliver først i anden række anvendt til at beskrive områder af de menneskelige erkendelser, såsom tid og rum, ideer, logik og matematik. Det er en fascinerende og klar redegørelse for et centralt grundlagsproblem i sprogvidenskaben, nemlig sprogets forhold til virkeligheden. Brøndal kunne ikke i sin sproganalyse kæmpe sig vej gennem problemerne, men hans kritik af de muligheder, han afviser, har stadig stor interesse.

Brøndals aktualitet

Det var derfor ikke *grammatikeren* Viggo Brøndal, der blev stående. Man må nok ganske nøgternt sige, at for hver gang én af hans sproglige beskrivelser rammer plet, rammer mindst én ved siden af. Hans bedste konkrete analyse ligger i den lille artikel "Omnis et Totus" fra 1937, som i øvrigt også er blevet læst og diskuteret flittigt – især i Frankrig – som teoretisk analyse af for-

skellige begreber i sproget om helheder og flerheder.

Viggo Brøndals aktualitet ligger mere i selve den form, han prøvede at give sin sprogteori, og i de løsninger, han prøvede at finde, når han stødte ind i forskellige filosofiske vanskeligheder. Man kan her tænke på den tyske filosof Gadamer's lille fyndige bemærkning om, at "den væren, der kan forstås, er sprog". Der er derfor ingen væren før sproget, og alle forsøg på at bygge analysen af sproget på noget, som skulle være der så at sige "i forvejen", er derfor bestemt til at gå galt. Brøndal indså dette, og det endda, før Gadamer slap ud af mellemskolen. Det store ved Brøndal er netop, at

hans tænkning bliver etableret inden for sprogets egen horisont. Det er derfor, den let kan virke svær, uhåndterlig og tør. Men det er samtidig derfor, teorien fortjener et intensivt studium. Den, der kan indse, hvor Brøndal kørte forkert – tør han ikke tro på, at han ved at køre den anden vej nærmer sig den rigtige løsning?

Henrik Jørgensen. f. 1953

Cand. mag i dansk og tysk

Dansk lektor ved universitetet i Wien

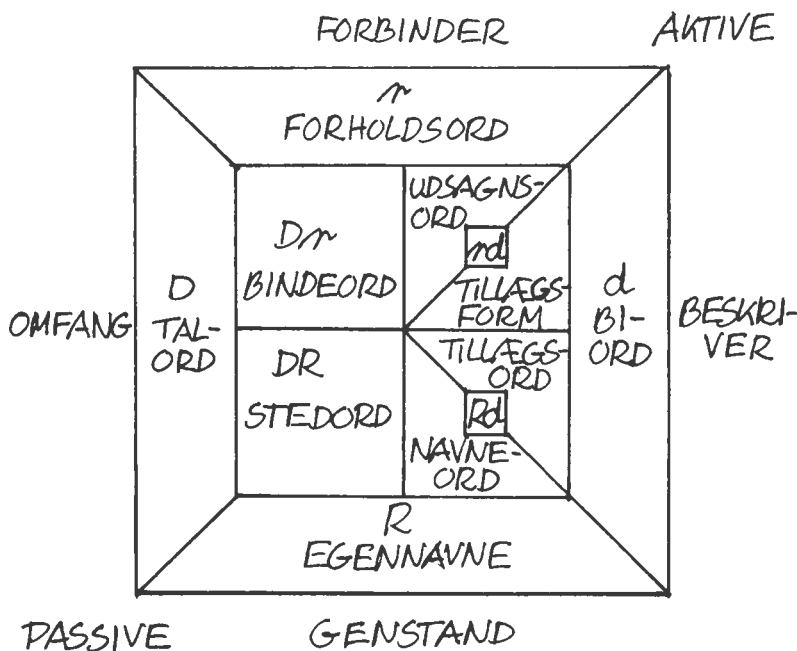
Frederik Stjernfelt. f. 1957.

Mag. art. i nordisk litteraturvidenskab.

Kandidatstipendiat ved

Københavns Universitet.

SYSTEMET AF ORDKLASSER HOS BRØNDAL

Hvordan læser man et A?

Ingen ved alt om, hvad der sker, når man læser. Hvor enkelt det end virker for en, der kan læse, er læsning en af de mest sammensatte og mangfoldige færdigheder, der findes.

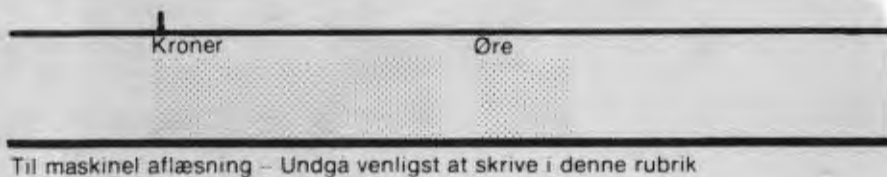
En beskrivelse af læseprocessen kan begynde mange steder, f.eks. ved bogstavet A. Der er ingen tvivl om, at en sikker læser er i stand til at genkende et hvilket som helst bogstav i løbet af en brøkdelen af et sekund; men det betyder ikke, at læsning nødvendigvis bygger på, at man nøje genkender alle bogstaver i teksten. Hvis det var tilfældet, ville korrekturlæsning ikke være så krævende en sag.

Der er to forskellige slags teorier om, hvordan man genkender bogsta-

ver. Den ene er en skabelon-teori; den anden er en element-teori.

Skabelon-teorien går ud på, at læseren opbevarer bogstaverne som indre modeller eller skabeloner. Princippet er det samme som i små børns puttekasser. Hvis en klods kan gå igennem et bestemt hul, så har klodsens samme form som hullet, og klodsens form er dermed "genkendt". Tilsvarende i læsning: hvis et bogstav passer til en bestemt skabelon i læserens hukommelse, så er bogstavet genkendt.

Næsten alle maskiner, der kan aflæse tekst, virker efter et skabelon-princip. Det er derfor, skrift, som skal aflæses af sådanne maskiner, skal være skrevet på en bestemt måde.

>01<

+6662218<

Skabelon-teorien forudsiger, at hver gang man skal læse en ny slags skrift, skal man lære sig den eller i det mindste vænne sig til den. Det er måske en af forklaringerne på, at skrifterne i aviser, blade, bøger og andre længere tekster ændrer sig så lidt. Den skrifttype (skriftsnit), som Mål & Mæle er sat med, blev f.eks. tegnet i slutningen af forrige århundrede til avisen The Times, så den hedder Times. Nu findes der mange varianter af Times, og det er meget svært at se forskel på dem.

Skabelon-teorien er dog ikke så god til at forklare, hvordan det kan lade sig gøre at læse skrifttyper, der afviger noget fra det, man først lærte at læse.

Figur 2. Hvert stort A kræver sin skabelon.

Element-teorien er bedre til at forklare, hvordan man kan tyde bogstaver, som man ikke har set før i netop den udformning. Den går ud på, at et bogstav bliver genkendt som en kombination af enkelte elementer. For eksempel består et stort A af to skrå streger og en tværstreg. Det er desuden symmetrisk omkring midteraksen.

Oversigten (figur 3) over de karakteristiske elementer i de store bogstaver er fremkommet ved, at man har analyseret, hvilke bogstaver der hyppigst forveksles med hinanden.

Et enkelt forsøg kan vise, at læsere godt kan bruge mange flere karakteristiske elementer end dem, der er vist i oversigten. Det er f.eks. muligt at genkende bogstaver, som er gået så meget i stykker, at de ikke kan genkendes på de karakteristiske elementer, som er med i oversigten.

Bestanddele	A	E	F	H	I	L	T	K	M	N	V	W	X	Y	Z	B	C	D	G	J	O	P	R	Q	S	U	Æ	Ø	Å
Ret linje																													
vandret																													
lodret																													
skrå /																													
skrå \																													
Buet linje																													
lukket																													
åben op el. ned																													
åben til siden																													
Streg på en anden																													
Redundans																													
gentagelse																													
symmetri																													
Diskontinuitet																													
vertikalt																													
horisontalt																													

Figur 3. Nogle karakteristiske elementer i de store latinske bogstaver.

Figur 4. Man kan genkende bogstaver, selv om ikke alle deres karakteristiske elementer er bevaret.

Selv element-teorien kan komme i vanskeligheder, når bogstaverne afviger mere fra standarden end sædvanligt. Hvilke af krusedullerne i figur 5 (bagsiden) er f.eks. et lille a?

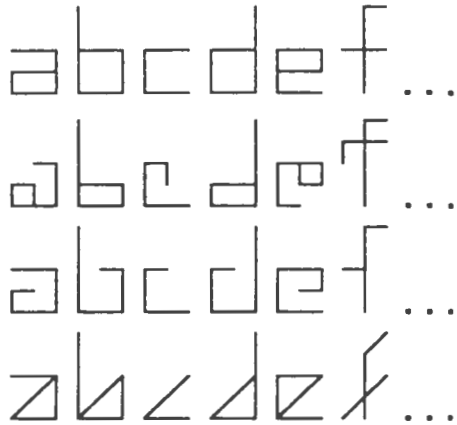
Det er vanskeligt at afgøre hvilken af teorierne, skabelonteorien eller element-teorien, der er rigtigst. En ting er i hvert fald sikker: man kan ikke bruge sin intuition. Dertil foregår genkendelsen af bogstaver alt for automatisk. At genkende et A er for den gode læser blevet noget lige så selvfølgelig og derfor uigennemskueligt som at genkende et "a" i tale.

Måske bruger vi både elementer og skabeloner. De to teorier kunne tænkes at beskrive genkendelsen af bogstaver på to forskellige trin. Det er muligt, at genkendelsen af elementerne sker først, og at visse kombinationer af elementer automatisk passer ind i visse skabeloner. Når et bogstav ikke passer ind i en skabelon, kan vi *enten* overveje hvilket bogstav (hvilken skabelon), det ligner mest, *eller* vi kan bruge en udelukkelsesmetode, som bygger på vores kendskab til hele alfabetet. Udelukkelsesmetoden tager længst tid og er derfor den, vi kun tager tilflugt til i yderste nødsfald.

I langt de fleste tilfælde er fejltrykte eller ødelagte bogstaver dog ikke det store problem, da vi kan gætte, hvad der skal stå, ud fra sammenhængen.

Det er imidlertid ikke bare indholdet, der spiller en rolle, men også den stil, som kendetegner skrifttypen.

Skabelon-teorien og element-teorien er i virkeligheden kun teorier om, hvad der giver f.eks. et A dets A-agtighed uden hensyn til, hvordan de øvrige bogstaver ser ud i den anvendte skrifttype. I figur 6 er fire af de små a'er fra figur 5 sat ind i sammenhæng med andre bogstaver med samme "stil".

Figur 6. Fire af a'erne fra figur 5 i omgivelser med samme stil. (Efter D.R. Hofstadter, *Metamagical themas*, 1985).

Et andet eksempel på at stilen spiller en rolle har vi, når vi generes af skiftende skrifttyper inden for den samme tekst. Det **er** ganske *almindeligt at* MØDE *sådanne* **eksperimenter**, når skribenten lige *har fået* ADGANG til **elektronisk** TEKSTBEHANDLING **med** mange **skrifter**.

Der hører således også en redegørelse for stilens rolle til en beskrivelse af genkendelsen af bogstaver. Man kan tænke sig, at læseren i løbet af de første linjer indstiller sig på skriftens stil, således at han eller hun henter et bestemt sæt af skabeloner og et bestemt sæt af karakteristiske elementer frem. Det er

det samme der sker, når man i begyndelsen af en samtale skal indstille sig på en ny stemme og nye udtalevarianter af de kendte lyde.

De mest anvendte skrifter er givetvis temmelig godt indarbejdede for almindelige læsere, sådan at man i praksis kun sjældent oplever, at det tager lidt tid at vænne sig til skriften, sådan som det kan ske ved håndskrift.

Hidtil er det udelukkende beskrevet, hvordan opfattelsen gennem synet foregår. For at lære at genkende et A er det for langt de fleste også nødvendigt

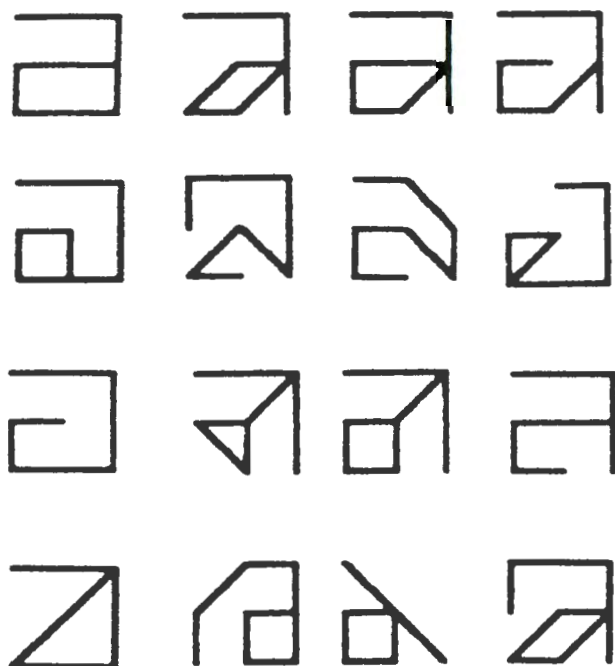
at vide, hvad et A er. Og det er i praksis langt vanskeligere, for et A er ikke andet end den lyd, det står for. Det vil sige, at for at kunne se meningen med bogstavet A skal man have en fornemmelse af en abstrakt "a"-lyd, der går igen i mange ord og på forskellige pladser i ordet. Det er netop her, de ordblindes vanskeligheder begynder.

Carsten Elbro

født 1955

Underviser i læsning

ved Københavns Universitet

Figur 5. a eller ikke a? (Efter D.R. Hofstadter, Metamagical themas, 1985).